

לסלוח או לא לסלוח: סליחה דיאלוגית על פגיעות מיניות בתהליכי צדק מאחה¹

נטלי הדר* וטלי גל**

מערכת המשפט הפלילית במבנה העונשי מתקשה לתת מענים הולמים לצרכים של נפגעות ונפגעי פגיעה מינית. מנגנון אפשרי כתגובה לפגיעה מינית הוא "צדק מאחה", הרואה בראש ובראשונה את העבירה כמעשה הפוגע באנשים ובמערכות יחסים, במטרה לתת מענה לצורכי הנפגעות והנפגעים, לאיחויים ולריפויים. המחקר הנוכחי מתאר לראשונה באופן מפורט את הדינמיקה בתהליכי צדק מאחה במקרים של פגיעות מיניות היכולה לאפשר את הופעתה של הסליחה הדיאלוגית. איסוף הנתונים התבצע בעזרת ראיונות עומק חצי מובנים עם עשר נפגעות ישירות שנפגשו עם מי שפגע בהן מינית בתהליכים מובנים ושתי נפגעות משניות (רובן בתוכנית "בצדק") ובתהליכים עצמאיים. המחקר מציג מודל תיאורטי, מעוגן בממצאים, המשרטט את הכרוניקה של הסליחה הדיאלוגית בתהליכי צדק מאחה במקרים של פגיעה מינית. המודל מתאר את הממדים של הדיאלוגים השונים, תוך בחינת השלבים של תהליך הצדק המאחה והמחוות של אחריותיות, של הומניזציה ושל הכרת תודה, המופיעות במפגש בין הצדדים, ומהוות בסיס לסליחה הדיאלוגית. תשומת הלב לסליחה הדיאלוגית ולתהליך המשותף של הנפגעת, הפוגע והקהילה, והבנת נקודת המבט של הנפגעות לגבי ההטבה במצבן וההתקדמות בשלבי החלמה שלהן, מדגימות ומדגישות את כוחם המרפא של תהליכי הצדק המאחה במקרים של פגיעה מינית כתהליך חלופי או משלים להליך הפלילי.

1 תודה גדולה לתוכנית "בצדק", ובמיוחד ליושבת הראש גב' פני לייסט. הכרת התודה הגדולה ביותר למרואיינות האמיצות שהסכימו להשתתף במחקר. תודה נוספת למעריכי המאמר על ההערות ועל התובנות המצוינות. מאמר זה מבוסס על חלק מעבודת תיזה שנכתבה על ידי המחברת הראשונה בבית הספר לקרימינולוגיה באוניברסיטת חיפה, בהנחיית המחברת השנייה. התיזה זכתה בפרס הדיקן ללימודים מתקדמים לעבודת תיזה מצטיינת לשנת הלימודים תש"ף.

* גב' נטלי הדר, בית הספר לקרימינולוגיה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה
nataliehadr@gmail.com

** ד"ר טלי גל, בית הספר לקרימינולוגיה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה
tgal1@univ.haifa.ac.il

התקבל במערכת: יולי 2020 ; אושר לפרסום: ינואר 2021

מילות מפתח: צדק מאחה, פגיעה מינית, סליחה דיאלוגית, אחריותיות, החלמה.

מבוא

על אף השינויים שהתחוללו בעשורים האחרונים (ובפרט חוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א–2001) במדינת ישראל בקשר למעמדן של נפגעות ונפגעי פגיעה מינית בהליך הפלילי, מתקשה מערכת המשפט הפלילית במבנה העונשי לתת מענים הולמים לצרכים של הללו (משרד המשפטים, 2015). כתוצאה מכך, יש מגמה גדלה והולכת בחיפוש אחר מנגנון חלופי או משלים כתגובה לפגיעה מינית ככלי למענה לצרכים אלו. מנגנון אפשרי הוא "צדק מאחה" המהווה תפיסת עולם חלופית לצדק העונשי, אשר רואה בראש ובראשונה את הפשע כמעשה הפוגע באנשים ובמערכות יחסים, ומפנה זרקור לצרכים של הנפגעות ושל הנפגעים, וכן לאיחוי ולריפוי של הפגיעה (גל, 2016; Dandurand & Griffiths, 2020; Zehr, 2002).

השימוש בתהליכי צדק מאחה במקרים של פגיעה מינית שנוי במחלוקת אשר מתמקדת בעיקר סביב השאלה האם ראוי לוותר על ענישה במקרה חמור כפגיעה מינית, והאם הגישה המאחה יכולה לספק הגנה לנפגעות ולנפגעים מפני פגיעה חוזרת הנטייה בעולם להכיר בכך שתהליכי הצדק המאחה במקרים של פגיעה מינית עשויים לספק מענה לצרכים הייחודיים של הנפגעות ושל הנפגעים, בין כחלופה ובין כתוספת להליך הפלילי (McGlynn et al., 2002). התנופה העיקרית לקיומם של תהליכים אלו היא פרי יוזמתן של נפגעות פגיעה מינית (לייסט ואח', 2016) התרות אחר מענים שיהיו "צודקים" במשמעות הסובייקטיבית שהן מייחסות למושג זה.

במקביל לדיון בצדק המאחה, מתפתח בשנים האחרונות שיח על הסליחה הדיאלוגית הבינאישית. מובן כי המושג סליחה מעלה התנגדויות רבות, בפרט כאשר מדובר במקרה חמור כפגיעה מינית. יש הטוענים (למשל, טנר, 2010) כי מקור הביקורת על הסליחה בבלבול בין המושג סליחה לבין מושגים כמו פיוס, הצדקה, סלחנות, שכחה או סליחה כוויתור על הליכים פליליים. בנוזימן מגדיר את הסליחה הדיאלוגית כ"תהליך דיאלוגי שהפוגע והנפגע נושאים בו את זיכרון העוול בצוותא ומשקעים אותו במרקם חייהם..." (בנוזימן, 2008, עמ' 11). כלומר, סליחה דיאלוגית איננה שכחה של הפגיעה ומחיקה של העבר, אלא קבלת הפוגע אל לבו של הנפגע למרות העוול.

שדה הצדק המאחה מציע הזדמנות יוצאת דופן לחקור את האפשרות לסליחה דיאלוגית. הפרדוקס העיקרי המתקיים בין שני המושגים "סליחה" ו"צדק מאחה" הוא הפרדוקס של ה"לא מדובר" או "המושטק" (Armour & Umbreit, 2018). הסליחה בשדה הצדק המאחה שוכנת ברקע, ואינה מוגדרת כחלק מהתהליך או כמטרה בפני עצמה. כלומר, לא מתקיים שיח מפורש מעל פני השטח על אודות האפשרות לסליחה, והיא

מוגדרת כתוצר לוואי מתהווה אפשרי (Braithwaite, 2002). זאת ועוד, סליחתה של הנפגעת, כאשר מתרחשת, היא ברוב רובם של המקרים מרומזת וסמויה (Shapland, 2016). אולם לא ניתן להתעלם מהפוטנציאל של הסליחה לשיקום, להחלמה ולהטבה בתפקוד הנפשי והחברתי של הסולחת ושל הסולח (לנדר וסלונים-נבו, 2010). הסליחה אכן מתרחשת פעמים רבות בתהליך הצדק המאחה (Armour & Umbreit, 2018). אין כוונה להכריע במחקר הנוכחי בדבר מקומה הראוי של גישת הצדק המאחה במקרים של פגיעה מינית. אין גם טענה שהצדק המאחה מהווה גישה עדיפה בעבור נפגעות ונפגעי פגיעה מינית. מטרת המחקר הנוכחי היא להעשיר את הדיון מנקודת המבט של הנפגעות ושל הנפגעים שבחרו בגישה זו בנוגע לדינמיקה המתקיימת בתהליכי הצדק המאחה בין המשתתפים, תוך התייחסות ממוקדת לשלבים של התהליך, ותוך בחינת המחוות הבינאישיות המופיעות במפגש כבסיס לסליחה הדיאלוגית. הבנת נקודת מבטה של הנפגעת, על היתרונות והחולשות מבחינתה בכל הנוגע לקיום תהליכי צדק מאחה, יכולה לתרום בעקיפין באופן משמעותי למחלוקת בדבר הצדק השימושי בגישת זו במקרים של פגיעה מינית.

רקע תאורטי

גישת הצדק המאחה

בעשורים האחרונים צמחה גישת הצדק המאחה כפרדיגמה חדשה של צדק השונה מהפרדיגמה העונשית המוכרת. ברובד המושגי, על פי הגישה המאחה, הפשע נתפס כפגיעה באנשים ובמערכות יחסים, ועל כן יש להפנות את הזרקור לצרכים של הנפגעות ושל הנפגעים ולאיחוי הפגיעות. ברובד המעשי, ההגדרה המקובלת מתייחסת לתהליך הצדק המאחה כמפגש בין כל הצדדים המעורבים בפגיעה על מנת לדון בה ובהשפעותיה, ולצורך מציאת דרכים לאיחוי הנזקים שנגרמו בגינה (Marshall, 1996). לקיומו של תהליך הצדק המאחה נדרש מילוי של שני תנאי סף. האחד, הסכמתם של הצדדים לקיומו של התהליך; והשני, לקיחת אחריות מצד הפוגע על הפגיעה ועל השלכותיה. טרם המפגש בין המעורבים בפגיעה מתקיימת סדרת מפגשי הכנה של המנחות או של המנחים עם המשתתפים שבה מוודאים, בין היתר, שמתקיימים תנאי הסף. במפגש עצמו מתקיים דיאלוג מכבד ומשתף בין המעורבים בפגיעה, אשר בו נדונות הפגיעה והשלכותיה (Armour & Umbreit, 2018; Wager, 2013). התקשורת הבינאישית בתהליך הדיאלוגי בין הפוגע, הנפגעת והקהילה יוצרת דינמיקה המקדמת שינויים רגשיים, מחשבתיים והתנהגותיים בנוגע לעצמם ובנוגע לאחרים השותפים במפגש. שינויים אלה מאפשרים את מציאת הדרכים לאיחוי, לריפוי ולהחלמה של כל הצדדים (פרקש, 2009; Zehr, 2002).

גישת הצדק המאחה מייחסת תפקיד משמעותי לקהילה הכוללת בני משפחה, מכרים, שכנים ועמיתים מקצועיים. למעשה, אנשי הקהילה הם פוגעים ונפגעים מסדר שני. ניתן להגדירם כפוגעים משניים בשל היותם "עומדים מהצד", שכן הם נכחו בחייהם של הנפגעת או של הנפגע בזמן הפגיעה ולא מנעו אותה. מצד שני, הם מוגדרים כנפגעים משניים, מכיוון שהם עלולים לסבול מהשלכות הפגיעה, ולהיפגע מבחינה רגשית, כלכלית וחברתית. בתהליך הצדק המאחה מביעים חברי הקהילה המשתתפים בתהליך – מלבד תמיכה רגשית בנפגעת ובפוגע – גם את השקפותיהם ואת דעותיהם, ומשתתפים באופן פעיל באחריות האישית לתיקון הפגיעות ולגינוי המעשה הפלילי (פרקש, 2009).

אלפי תוכניות הנגזרות מגישת הצדק המאחה פועלות כיום ברחבי העולם. רוב המודלים כרוכים במפגש ובדיאלוג בין בעלי העניין המרכזיים – הנפגעת והפוגע. בישראל פועלות מספר תוכניות מאז שנות התשעים המושתתות על גישת הצדק המאחה, ובהן קבוצת דיון משפחתית (קד"ם), גישור פוגע-נפגע (גפ"ן), תכנית "בצדק", והיוועדות קהילתית. התכניות הפועלות בכל רחבי הארץ מהוות, בדרך כלל, חלופה או השלמה להליך הפלילי, וחלקן פועלות כיום לעניין נוער מכוח תיקון מספר 16 לחוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול), התשל"א-1971 שחוקק בשנת 2011.

עיקר הידע האמפירי כיום כלפי גישת הצדק המאחה מתייחס לשיעורי הפשיעה החוזרת, ולמידת שביעות הרצון של המשתתפות ושל המשתתפים מגישה זו בהשוואה להליך הפלילי, רק מחקרים מעטים התמקדו בנפגעות ובנפגעים (Strang et al., 2006; Umbreit & Armour, 2011). ככלל, במחקרים נמצא כי נפגעות ונפגעים שלקחו חלק בתהליכי צדק מאחה הושפעו מהם לטובה, והיו שבעי רצון מהם (Hansen & Umbreit, 2011; Latimer & Dowden, 2005; Strang et al., 2006; Umbreit & Armour, 2011). שביעות הרצון נבעה מתחושת ההוגנות של התהליך, מהכבוד ומהידע שקיבלו, מהאיחוי הרגשי, מתחושת הביטחון, מהאפשרות להשמעת הקול ולשאלת שאלות, מהשגת תחושה של סגירה (closure), מההתנצלות, מההכרה בפגיעה, ומלקיחת האחריות מצידו של הפוגע (Umbreit & Armour, 2011). יתרה מזו, נפגעות ונפגעים דיווחו על ירידה ברמות הפחד, הכעס והחרדה (Armour & Umbreit, 2006), ומהפחתה של תסמינים פוסט-טראומטיים לאחר התהליך (Sherman & Strang, 2007; Angel et al., 2014).

צדק מאחה ופגיעה מינית

יש מספר מועט של מחקרים אשר התמקדו בתהליכי הצדק המאחה במקרים של פגיעה מינית (Koss, 2014; McGlynn et al., 2012; Wager, 2013). מחקרים אלו התמקדו בבני נוער או במקרים בודדים (McGlynn et al., 2012), במגבלות ההליך הפלילי לעומת תהליך הצדק המאחה (Daly, 2005), ובתפיסות לגבי קיומם של תהליכי צדק מאחה במקרים של פגיעה מינית (Keenan & Zinsstag, 2014). אין כמעט מחקר המתמקד

בחויות ובנקודות המבט של הנפגעות ושל הנפגעים בכל הנוגע לקיומם של תהליכים אלו (Wager, 2013).

פגיעה מינית היא תופעה חברתית רחבת היקף הרווחת בחברה וחוצה מגזרים, חברות ומעמדות. ההערכה היא שאחת מתוך שלוש נשים, ואחד מתוך שישה גברים, עוברים פגיעה מינית במהלך חייהם. פגיעה מינית בילדות (עד גיל 12) נפוצה בקרב בנים ובקרב בנות בשיעור דומה. לאחר גיל זה חלה עלייה בשיעור הפגיעה בנערות לעומת שיעור הפגיעה בנערים, כך שמרבית הנפגעות הן נשים ומרבית הפוגעים הם גברים (דוח מרכזי הסיוע לנפגעי ונפגעות תקיפה מינית, 2019).

פגיעה מינית מוגדרת על ידי DSM-5 (Diagnostic and Statistical Manual) ספר האבחנות של האגודה הפסיכיאטרית האמריקנית (American Psychiatric Association, 2013), כאירוע טראומתי אשר עלול לגרום לתסמינים נפשיים מרובים. בספרות המקצועית מוגדרת פגיעה מינית כמעשה מיני או כניסיון למעשה מיני הנעשה ללא הסכמה חופשית של הנפגע, או כלפי אדם שאינו מסוגל להסכים או לסרב לו (Basile et al., 2014). פגיעה מינית מערערת את תחושת הבטחון הקיומי בעולם, כמו גם את האמון בעצמי, בפוגע ובסביבה; נלווית אליה תחושות בושה, אשמה והסתרה; והיא מתקיימת לרוב בתוך קשר או היכרות קודמת של הנפגעת או של הנפגע עם הפוגע (Gewirtz-Meydan & Finkelhor, 2020).

נפגעות ונפגעי פגיעה מינית נמצאים בסיכון גבוה לפתח הפרעת דחק פוסט-טראומטית (Post-Traumatic Stress Disorder, PTSD), הכוללת סממנים של עוררות, של פלישה ושל צמצום (Boney-McCoy & Finkelhor, 1996; Kilpatrick et al., 2003). פגיעה מינית מתמשכת בילדות עלולה לגרום להפרעת דחק פוסט-טראומטית מורכבת (Complex Post-Traumatic Stress Disorder, CPTSD), המשקפת שינויים שלילים מבניים עמוקים וארוכי טווח בזהות הנפגע, ומלווה בתסמינים של קשיים בוויסות הרגשי וההתנהגותי, בתפיסה עצמית שלילית מתמשכת, ובקשיים במערכות יחסים (הרמן, 1994). זאת ועוד, מחקרים רבים מצביעים על קשר בין התעללות מינית בילדות ובין טווח רחב של הפרעות פסיכיאטריות שכוללות דיכאון, חרדה, התמכרות לסמים, הפרעות פסיכופתולוגיות, פגיעה עצמי, פגיעה חוזרת על ידי אחרים – לפעמים תוך כדי פגיעה עצמית (ראו לדוגמה, Chen et al., 2010).

בקרב נפגעות ונפגעי פגיעה מינית מתעוררים צרכים מגוונים, מורכבים ודינמיים המתפתחים ומשתנים לאורך החיים, וחלקם מתייחסים להליכים המשפטיים הקשורים בפגיעה (McGlynn & Westmarland, 2019). הצורך המרכזי של הקורבנות הוא בהכרה בפגיעה ובהשלכותיה מצד הפוגע ומצד ה"עומדים מהצד", וכמיהה להשלכות משמעותיות על הפוגע. צורך מהותי אחר הוא מניעה עתידית של פגיעות חוזרות, תוך השגת תחושת ביטחון בעבור כל חברי וחברות הקהילה. צרכים נוספים הם בכבוד, בהשמעת הקול, בתמיכה, ובעשייה קהילתית כמשקפת את הכרתה בפגיעה (McGlynn & Westmarland, 2019).

(Westmarland, 2019). תהליכי הצדק המאחה עשויים לספק מענה הולם לצרכים הייחודיים של נפגעי ונפגעות פגיעה מינית (Wager, 2013).

באופן פרדוקסלי, כאשר הפגיעה נושאת אופי אכזרי ואלים, ברמה הסובייקטיבית והאובייקטיבית כאחד – כפגיעה מינית, מודגשים יתרונותיה של הגישה המאחה ככלי להשגת מטרה של איחוי הפגיעות. ראשית, דווקא העוצמה הגבוהה של הרגשות המעורבים בפגיעה יכולה להוביל לטרנספורמציה רגשית (Umbreit & Armour, 2011), לרבות רגשות מיטיבים המקדמים סליחה, כמו אמפתיה (Strang & Sherman, 2003). שנית, הגישה המאחה מפחיתה את עוצמתה של תחושת הבושה והאשמה המתלווה לפגיעה המינית (Mercer et al., 2015). שלישית, על פי רוב הפגיעות המיניות נעשות על ידי אנשים המכירים זה את זה באופן מסוים – דבר היכול להשפיע, מעבר לצדדים הישירים המעורבים, גם על המערכת הקהילתית, המשפחה, והקשרים החברתיים של המעורבים בפגיעה (Keenan & Zinsstag, 2014; Mercer et al., 2015).

אולם, גם התומכים בתהליכי צדק מאחה לנפגעות ולנפגעי פגיעה מינית אינם טוענים כי יש לעודד את הקורבנות להשתתף בתהליכים כאלו. מחקרים מלמדים, כי בתהליכי צדק מאחה במקרים של פגיעה מינית הכרחי לפתח מודל עבודה ייחודי וייעודי המותאם באופן מקצועי וסובייקטיבי לכל שותף בתהליך, במטרה לאפשר תמיכה בהחלמה (Julich, 2001; Koss, 2014; McGlynn et al., 2012; Mercer et al., 2015; Wager, 2013). עוד נמצא, כי בשלב ההכנה למפגש המשותף יש להגיש במיוחד את בדיקת ההתאמה ואת הבשלות של הנפגעת או של הנפגע, של הפוגע, ושל אנשי הקהילה המשתתפים במפגש, וכי על המנחות לנהל את התהליך בזהירות רבה, בריגשות, ותוך הבנה מעמיקה של המורכבות ושל העוצמות הרגשיות של פגיעה מינית (לייסט ואח', McGlynn ; 2016, Mercer et al., 2015).

באשר לנקודת המבט המחקרית הישראלית, שועלי-ברוט (2014) בדקה את תפישותיהן של נפגעות ביחס לאפשרות של קיומו של תהליך צדק מאחה במקרים של פגיעות מיניות, ואת תהליך קבלת ההחלטות בנוגע אליו, ובנתה כלי עזר של "מבחן צרכים" לגבי בחירת ההליך המתאים לכל נפגעת. ההתנצלות והסליחה אותרו במחקרה כחלק מהצורך של הנפגעות בהכרה בפגיעה. קלר-חלמיש (2017) הדגימה במחקרה את האופן שבו באים לידי ביטוי העקרונות הכלליים של יישוב סכסוכים המגולמים בעקרונות גישת הצדק החלופי, תוך התמקדות בצדק מאחה במקרים של פגיעה מינית במשפחה. במחקרה התקיימה הסליחה לאחר סיום התהליך, ותוארה כתהליך של עיבוד האירועים שסבבו את הפגיעה, אשר סייע להן בתהליך ההחלמה בחייהן. המחקר הנוכחי בוחן את מקומה של הסליחה בתהליך הצדק המאחה במקרים של פגיעות מיניות, ואת התפתחותה לאורך התהליך מתוך חוויותיה של הנפגעת ככלי אפשרי להטבה במצבה.

סליחה בתהליך הצדק המאחה

בשלושים השנים האחרונות התרחבה הספרות האמפירית והקלינית בנוגע לסליחה והתבסס הצורך בהמשגה אחידה של מושג זה. היא נחקרה בהתערבויות טיפוליות בין בני זוג (Worthington, 1998), בקרב נשים מבוגרות שחוו פגיעות מסוגים שונים (Hebl & Coyle & Enright, 1993), בקרב גברים אשר בנות הזוג שלהם עברו הפלה (Enright, 1993), במקרים של פגיעה רגשית מהורה בילדות (Al-Mabuk et al., 1995) וכן במקרים של גילוי עריות (טנר, 2010; Freedman & Enright, 1996) ושל פגיעה מינית בילדים (Rahman et al., 2018).

מכלול המחקרים מצביע על כך שבמגוון הפגיעות וההקשרים, אף הקשים ביותר, מתחוללת תופעת הסליחה לפחות בקרב אנשים מסוימים, ואלו נהנים בעקבותיה מרווחה רגשית. הסליחה ותועלתיה נבחנו אף בהקשר הקיצוני ביותר של ניצולת שואה. מחקרם של דיאמונד ורונאל (Diamond & Ronel, 2019) תיאר את סיפורה של אווה קור, אחת מ"תאומי מנגלה" בתקופה השואה, אשר בערוב ימיה סלחה לאחד הרופאים הנאצים שפעל יחד עם ד"ר מנגלה. נוסף על כך, נחקרו קשרים בין סליחה לבין בריאות נפשית ובריאות פיזית, וכן גורמים שמשפיעים על המוטיבציה לסלוח; כמו הבעת חרטה והתנצלות מצד הפוגע, חומרת הפגיעה, מגדר הנפגע ומידת דתיותו. בספרות נמצא כי הכרה בפגיעה, חרטה או התנצלות מצד הפוגע משפיעה באופן חיובי על המוטיבציה של הנפגעת לסלוח (Williamson & Gonzales, 2007). כאשר הפגיעה נתפסת כחמורה על ידי הנפגעת, או כאשר היא נגרמת באמצעות שימוש בכוח או באיום, היא מתקשה לסלוח (Holeman & Myers, 1998). נשים נוטות לסלוח יותר מגברים (Miller et al., 2008), ולעיתים קרובות מעורבת האמונה הדתית במוטיבציה לגבי סליחה (Worthington & Scherer, 2004). הסליחה מומשגת באופן ניכר במה שהיא איננה: היא איננה כוללת העלמת עין או הצדקה של הפגיעה; והיא איננה חנינה, שכחה או הכחשה (Exline et al., 2003). מרבית החוקרים גורסים כי סליחה היא תהליך, וראשיתו בהכרה של הנפגעת בכך שהיא חוותה פגיעה בינאישית המפרה חוזה או נורמה. אחת המחלוקות הסובבת ביחס להמשגת הסליחה נסבה סביב השינויים המתחוללים בתהליך. כלומר, האם הסליחה מבוססת בעיקרה על שינויים רגשיים, קוגניטיביים, מוטיבציוניים והתנהגותיים, או על שילובים ביניהם (Enright, 1991). מחלוקת נוספת בין החוקרים ממוקדת בשינויים ברגשות המתרחשים בתהליך הסליחה; הפחתה של רגשות שלילים או נטרולם, או אף יצירת רגשות חיוביים (Enright, 1991; Witvliet et al., 2008; Worthington & Wade, 1999). מחלוקת שלישית עוסקת בשאלה האם סליחה היא תהליך אישי-פנימי של הנפגעת, או שמא היא מחייבת אינטראקציה בין הפוגע לבין הנפגעת, ולעיתים אף פיוס ביניהם (Enright, 1991).

הסליחה נעשית בהקשר מסוים של יחסים גם כאשר היא מתקיימת כתהליך פנימי. חוקרים מסוימים, ובראשם אנרייט (Enright, 1991), שנחשב ל"אבי הסליחה", טוענים כי

הסליחה היא "מתנה" שהנפגעת נותנת לפוגע, ללא קשר להתנהגותו של הפוגע או למערכת היחסים ביניהם, וכך בעצם אין הנפגעת תלויה ברצונו הטוב של הפוגע להביע התנצלות. חוקרים אחרים טוענים כי הסליחה "המלאה" או "השלמה" (למשל, בניזמן, 2008) היא שלב גבוה, המוגדר כסליחה דיאלוגית, שבה הן הנפגעת והן הפוגע מודעים לכך כי התקיימה פגיעה. הפוגע מכיר בכך שגרם עוול לנפגעת, ומביע התנצלות. הנפגעת מצידה רשאית לבחור אם לסלוח או לא לסלוח. הנפגעות חשות עצמן מועצמות בתהליך שבו מובעת התנצלות, מפני שבכך מוענקת להן אפשרות בחירה לקבל את ההתנצלות ולסלוח לפוגע, או לדחותה (Petrucci, 2002).

תהליך הסליחה טמון ברגשות. הפחתתם של רגשות שלילים כמו כעס, פחד וחרדה, היא הבסיס לתהליך הסליחה; תוך דגש על הבעת כעס, שכאשר ניתן לו ביטוי יש לו יכולות ריפוי, שכן הוא תורם להופעה של רגשות חיוביים של חמלה, של רחמים, של אמפתיה ושל אהבה (Witvliet et al., 2008; Worthington & Wade, 1999). בשנים האחרונות ניכרת התעניינות הולכת וגוברת לאמפתיה ולקשר החיובי בינה לבין הסליחה, המוגדרת כ"מסע של אמפתיה" (Braithwaite, 2016). לסליחה גם נודעת תרומה מרכזית בהפחתה של סממני דיכאון ובעלייה באיכות החיים, בהערכה העצמית, ובשיפור במצבם הנפשי והחברתי של הנפגעות ושל הנפגעים שעברו תהליך של סליחה (Baskin & Enright, 2017; Enright et al., 2016; Enright, 2004). מנגד, חוקרים מסוימים טוענים כי סליחה מצידן נשים שנפגעו מינית יכולה להיות מסוכנת, לא מוסרית, ואף עלולה לסייע בשימור נורמות פטריארכליות (Lamb, 2002).

כך או כך, נמצא כי תהליך הצדק המאחה, כאשר הוא נבחר ביוזמת הנפגעות והנפגעים, מקדם את האפשרות לסליחה דיאלוגית מרומזת, המומשגת כסליחה סמויה, המתקיימת ברקע (Shapland, 2016), כך שנותר לנפגעת ולנפגע מקום בטוח לתהליכים רגשיים. למעשה, ההנחה היא שהסליחה תרחש ככל שתמעיט לעלות על פני השטח, כי אז עשויה להיות לה תרומה עצומה לרווחתם הנפשית של הנפגעת ושל הנפגע (Armour & Umbreit, 2018). המבנה הדיאלוגי המגולם בגישת הצדק המאחה, תוך יצירת מקום בטוח ושוויוני, מאפשר לנפגעת ולנפגע להביע רגשות שליליים, ולעבור תהליך רגשי טרנספורמטיבי מעצם האינטראקציה בין משתתפי המפגש. במחקר הנוכחי ייעשה ניסיון לקדם את הידע המחקרי בבחינת הדינמיקה בין המשתתפות ובין המשתתפים אשר יכולה לאפשר את הופעתה של הסליחה הדיאלוגית.

שיטה

הרצון לחקור את מהות הסליחה מנקודת המבט ומחוויותיהן של נפגעות² פגיעה מינית שבחרו בתהליך הצדק המאחה הנחה את הבחירה בפרדיגמה הפנומנולוגית ובמתודולוגיה האיכותנית הנגזרת ממנה, שבמסגרתה מנותחים הנראטיבים האנושיים. המחקר מהווה אפוא במה לנראטיבים של נפגעות פגיעה מינית שהשתתפו בתהליך של צדק מאחה.

המחקר משלב ניתוח טקסט ממספר מקורות שלכל אחד מהם תרומה ייחודית משלו. מקור ראשוני הוא ניתוח ספרות מרכזית העוסקת בצדק מאחה במקרים של פגיעה מינית. מקור שני הוא מחקר גישוש, שכלל ראיונות עומק חצי מובנים עם חמש מנחות של תהליכים בתוכנית "בצדק" בנוגע לשמונה מקרים, אשר מאפשר הבנה של נקודת מבט רחבה של המנחות על התהליך ועל הדינמיקה של הסליחה. המקור השלישי, המרכזי בניתוח, הוא ראיונות עומק מובנים למחצה עם עשר נפגעות שיזמו מפגש עם מי שפגע בהן מינית ושתי נפגעות משניות (אמהות של נפגעות); רובן במסגרת תכנית מובנית של "בצדק", במקרה אחד במרכז הסיוע "תהל", ושתי נפגעות באופן עצמאי. נוסף על כך העבירו חלק מהמשתתפות קטעי יומנים שכתבו בזמן תהליך הצדק המאחה.

תוכנית "בצדק" היא של צדק מאחה בפגיעות מיניות בישראל. מאז הקמתה בשנת 2011, היא מקיימת מגוון של מודלים של צדק מאחה; לעיתים מתקיים מפגש בין הנפגעת לבין הפוגע בלבד, ולעיתים יש הרחבה של השיח למפגשים עם הקהילה. מרכז הסיוע "תהל" לנשים ולילדים דתיים הוקם בינואר 1993 על מנת לעזור לנשים דתיות וחרדיות שנפגעו מינית אשר זקוקות לתמיכה ולייעוץ. מטרתו העיקרית של המרכז היא סיוע לנשים אלו, ומתן מענה מותאם להן על פי המסורת היהודית.

איתור המשתתפות נעשה תחילה באמצעות פנייה לתוכנית "בצדק" כדי להציע למשתתפות, בתהליכים המתאימים למחקר, להתראיין. המכתב, הכולל הסבר קצר על המחקר, ובקשה ליצור עם החוקרת קשר לשם קביעת ראיון פנים אל פנים, הועבר, באמצעות מנהלת התוכנית, לנפגעות, תוך הקפדה על מספר קריטריונים: נפגעות פגיעה מינית שכיום הן מעל גיל 16, תהליך הצדק המאחה הסתיים, התהליך המלא כלל מפגש פוגע-נפגעת, לא רואינו בעבר, ותם ההליך הפלילי או התיישן (כדי למנוע בעיית חיסיון או מורכבות משפטית אחרת). לאור קשיים באיתור משתתפות למחקר פורסמו מודעות על אודותיו גם ברשת החברתית פייסבוק, וכך אותרו נפגעות נוספות. בסך הכול השתתפו במחקר עשר נפגעות ישירות ושתי נפגעות משניות. מתוכם, ארבע נפגעות ונפגע אחד שנפגעו מינית ממכר, וחמש נפגעות מינית במשפחה אשר נפגשו עם הפוגע. כל הנפגעות הישירות נפגעו בין הגילים 8–23 שנים. התהליכים המובנים של הצדק המאחה נמשכו

2 הערה לעניין הטרימינולוגיה: הבחירה בלשון נקבה למי שנפגעה מינית מפרק השיטה ואילך נובעת מכך שאוכלוסיית המחקר הנוכחי כוללת כמעט כולה (11 מתוך 12) נשים.

בין מספר חודשים לשנה בשנים 2015–2018. התהליכים העצמאיים נערכו, ללא הנחייה מובנית, בשנים 2003 ו-2008. בכל המקרים התהליכים נערכו מחוץ למערכת המשפט הישראלית, בשל היעדרה של תוכנית רשמית של צדק מאחה במקרים של פגיעה מינית. ניתוח הנתונים במחקר נערך בהתאם לפרדיגמה האיכותנית, תוך הבניית מודל תאורטי המעוגן בנתונים (Strauss & Corbin, 1998), במטרה לקבץ חוויות סובייקטיביות שייאספו לחימות מרכזיות המאפיינות את התהליכים שעוברות נפגעות פגיעה מינית במסען לעבר הסליחה, ובמגמה לגבשן למודל תיאורטי המתאר את הדינמיקה המתרחשת בתהליך הצדק המאחה אשר מקדם את הסליחה הדיאלוגית. בשל רגישותו המיוחדת של המחקר, ניתנה תשומת לב יתרה להיבטיו האתיים. המחקר קיבל את אישורה של ועדת האתיקה של אוניברסיטת חיפה, וכן את אישורה של הנהלת תוכנית "בצדק", וזאת לאחר שיח נרחב ומתמשך על הדרכים להבטחת שלומן של המשתתפות בו.

ממצאים

ניתוח הממצאים מעלה כי לאורך תהליך הצדק המאחה מתקיימות שלוש רמות של דיאלוג בתהליך הסליחה: פנימי, מפורש ומרומז. הדיאלוגים השונים מאפשרים למשתתפים להחליף מחוות המשתקפות באחריותיות, בהומניזציה ובהכרת תודה. בסופו של דבר, ניתנה לנפגעות ההזדמנות לבחון את רצונן לסלוח. חלקן סלחו, אחרות לא מצאו שיש מקום לסליחה, וחלקן חוו שינויים ברגשות, במחשבות ובהתנהגות כלפי הפוגע על פני רצף של סליחה. הנפגעות סלחו תיארו את המשמעות המרפאה שהיתה לסליחה בעבורן.

דיאלוג פנימי

הדיאלוג הפנימי מתקיים בנפשה של הנפגעת בשלבים שלאחר הפגיעה, ומגיע לשיאו בשלבי ההכנה של תהליך הצדק המאחה. בתהליך, הנמשך מספר חודשים, מתקיים בירור של הצרכים ושל הרצונות של הנפגעת, אשר מתחילים לעלות על פני השטח. אחד הנושאים מתמקד בשאלה האם לפגוש את הפוגע, ולמעשה נוצר דיאלוג פנימי בין הרצון להיפגש עם הפוגע לבין הרתיעה מלהיפגש עמו. חששות אלה מביאים את הנפגעת פעמים רבות לתחושות של הססנות כלפי המפגש עם הפוגע. ניצן, שהנחתה תהליך של צדק מאחה, מציינת את האמביוולנטיות של הנפגעת:

הנפגעת היתה מאוד אמביוולנטית על התהליך. שאלה את עצמה מה זה ייתן לי. כל הזמן היתה בשאלה "מה זה אומר עלי אם אני אסלח לו. מה זה אומר?"... היא התנדדה כזה, בין רצון להיאחז בכעס שזה חשוב לה

להמשיך לכעוס ולהיות במקום הזה בשביל הריפוי שלה לבין מקום שאומר אוקיי בואי נשחרר את זה.

ליאת, שנפגעה מאחיה, מתארת איך היא מנסה להתמודד עם הפגיעה ומחפשת את הדרך המתאימה עבורה להקל על הפגיעה המינית:

ניסיתי להתמודד עם הפגיעה שהקשתי עלי... והלכתי לכמה פגישות עם פסיכולוגית... אחר כך התחלתי ללכת למרכז לטיפול בנפגעות אלימות. מפה לשם, אחכ גם היה תהליך של טיפול זוגי... והיא בעצם המליצה לי ללכת ל-EMDR (Eye Movement Desensitization and Reprocessing) שנורא הציף לי את הכעס. אז פניתי למרכז (שם המרכז הטיפולי) להתייעץ עם מישהי שמלווה לגבי תביעות, ואז היא הפנתה אותי לעורכת דין... ועורכת הדין סיפרה לי על הצדק המאחה, ואז זה היה כזה וואו! זה mind blowing, זה אני צריכה! זה היה בשלב של הכעס, ואז הגעתי שלמה... במפגש ההכנה הסבירו לי מה הולך להיות ובאמת מה אני רוצה להשיג. חלק מזה היה גם כסף... אבל זה היה בעצם קודם כל הכרה... תכירו בזה!

נושא נוסף העולה בדיאלוג הפנימי של הנפגעות עוסק בהתכתבות הפנימית בינן לבין עצמן על האופן שבו הן חוות את הפוגע. כלומר, ראיית הפוגע כבן אדם אנושי אל מול ראייתו כ"מפלצת". הרגשות כלפי הפוגע בתהליך ההכנה מתוארים אצל הנפגעות בצורה מבובלת, ונעים בין רגשות שליליים לבין רגשות חיוביים. יערה, שנפגעה מאבא של חברה, מתחילה לפתח ניצנים של פתיחות לרגשות חיוביים כלפי הפוגע – דבר היוצר אצלה בלבול:

קשה לי שאני חשה אמפתיה, רחמים, כעס. אני לא רוצה להיפגש מולו בסערת רגשות, כל כך מבובלת. למה עשית את זה! ?

דיאלוג מפורש

הדיאלוג המפורש מתבטא במהלך המפגש בין המשתתפים בשפה מילולית, ובנוי ממונולוגים נפרדים של המשתתפים בהיוועדות. לרוב הדיאלוג נפתח במונולוג של הנפגעת, שבו היא מביעה את השלכותיה הקשות של הפגיעה ואת הרגשות השליליים הפועמים בה, תוך דגש על הבעת הכעס, שכאשר ניתן לו ביטוי יש לו יכולת ריפוי. לימור, שנפגעה מינית על ידי אביה, מביעה את כעסה עליו במפגש ומדגימה את האופן שבו הבעת הכעס אפשרה ריפוי:

בכל התהליכיות שאני עברתי, בין אם זה לפני ותוך כדי צדק מאחה, נתתי בעצם מקום לכעס שזה היה מאוד מרפא. לתת את המקום לכעס זה היה ממש טוב.

ליאת, שנפגעה מאחיה, משתפת במונולוג שפתח את המפגש:

אני פתחתי, דיברתי איזה 40 דקות, היו דברים שהיו כתובים... דיברתי על הניתוק, על ההשפעה של זה על החיים שלי... ופשוט לתת לזה מקום... איך זה מפריע, לתת מקום כמה שרציתי...

נוסף על כך הנפגעות מחפשות תשובות לשאלות שמעסיקות אותן עוד מרגע הפגיעה, כדי שיוכלו להשלים את נראטיב הפגיעה. הגר, שנפגעה מינית מאחיה, מתארת את הרצון לשאול שאלות על הפגיעה:

לשאול אותו את כל השאלות שבאמת עלו לי והיו אצלי כל כך הרבה זמן. ב"מונולוג התשובה" הפוגע נותן מענה לשאלותיה של הנפגעת, ומשלים את הצד שלו לנראטיב הפגיעה. השיתוף ההדדי במידע על אודות הפגיעה מאפשר השלמה של כל החלקים בפאזל.

דיאלוג מרומז

דיאלוג מרומז, מקביל, מהותי ועשיר, מתקיים מתחת לפני השטח, ללא מילים, במהלך ההיוועדות בתהליך הצדק המאחה, בין הנפגעת, הפוגע והתומכים בה, ומתבטא במחוות ובסממנים שונים של התנהגות; כמו חיוך, חיבוק, מבטי עיניים ואופן הישיבה. מיכל, שנפגעה ממכר, מסתכלת על הפוגע בזמן המונולוג, ואיננה מזיזה ממנו את המבט:

אני הסתכלתי עליו כל הזמן כדי להראות לו שכאילו אני לא מתביישת. שאין לי כמה להתבייש, אין לי מה להסתיר. אז כל הזמן העיניים שלי היו עליו.

לימור, שנפגעה מאביה, מתארת גם היא את מבטי העיניים:

היה קשה לתפוס אותו בעיניים שלו והוא הסתכל על הקיר... הוא הגניב אלי מבט בחשש ובבושה (מדגימה)... הוא הסתכל עלי בכזאת תמיהה עם איזה הגנבה של מבט. הוא היה בשוק, וזה היה ממש ניכר במבט שלו.

דנה, שנפגעה ממכר, משתפת בחיבוק שהתקיים בסופו של המפגש:

התחבקנו לרגע... אני חושבת שלשנינו היתה איזשהי הקלה. גם הוא הרגיש הקלה.

אחריותיות (accountability)

הצורך המרכזי העולה מתיאורן של הנפגעות טרם המפגש הוא ההכרה ומתן תוקף (validation) לפגיעה ולהשלכותיה, ובהתנצלות כנה של הפוגע ושל הקהילה. יאיר, שנפגע ממכר, מדגיש את הצורך העמוק שלו בהכרה בפגיעה:

מאוד מאוד רציתי שהוא יכיר במעשים שלו.

יערה מתארת את הצורך שלה בלקיחת האחריות של הפוגע ובהתנצלות:

שהוא יקח אחריות, שהוא יגיד סליחה, שאני אשמע את הסליחה שכל כך חיכיתי לה מגיל 11.

יש גם רצון עמוק של הנפגעות ש"העומדים מהצד" יקחו אחריות על הפגיעה. יערה מתארת את הצורך שלה שההורים יקחו אחריות:

...למה ההורים שלי לא לוקחים אותי לטיפול? למה ההורים שלי לא לוקחים על זה אחריות? למה ההורים שלי לא שואלים מה קורה עם זה?

האחריותיות במפגש המשותף מסמנת את נקודת המפנה העיקרית לטרנספורמציה רגשית של הנפגעת, ותוארה על ידי עשר מרואיינות כחוויה דומיננטית משמעותית. היא כוללת לקיחת אחריות, התנצלות מילולית של הפוגע, ומעשה שעושים הפוגע והמשתתפים הנוספים במפגש. לקיחת האחריות של הפוגע מתבטאת בהכרה ובהבנה של הפוגע. ראשית, בעצם קיומה של הפגיעה; שנית, במשמעות הפגיעה ובהשלכותיה על הנפגעת; ושלישית, באחריותו על הפגיעה. לימור, שאביה פגע בה, מתארת:

רציתי הבנה שיבינו אותי, רציתי שיכירו בי שזה באמת. רציתי שהם יגידו שהם מבינים שזה פגע, והם מבינים איך זה פגע.

בכל התהליכים המובנים של הצדק המאחה היה ברור למשתתפות כי, מלבד לקיחת האחריות, הפוגע גם מתכוון להתנצל במפגש המשותף על ידי הבעה מילולית כבסיס לאיחוי הפגיעה ולשיח של רגשות. יעל, שנפגעה ממכר, מתארת:

ידעתי שהוא יתנצל. לא היה לי ספק עם זה. שהוא פתאום יגיד זה... ידעתי שהוא יתנצל שהוא במקום פגוע במרכאות מספיק בשביל להבין שזה מה שהוא צריך לעשות עכשיו.

בליבה של ההתנצלות שוכן הביטוי הרגשי של הבעת הצער והבושה מצד הפוגע על הפגיעה. הציפייה של הנפגעות הייתה שההתנצלות תהיה כנה. מיכל, שנפגעה ממכר, מתארת זאת כך:

...שמישהו מבקש סליחה. אני חושבת שזה כי הוא יודע שהוא היה לא בסדר הוא ביקש סליחה. אני מקווה שזו סליחה אמיתית. ואם כן, הוא באמת ידע שהוא עשה משהו שהוא באמת לא בסדר.

ההתנצלות מפי הפוגע נתפסה על ידי משתתפות המחקר כבאה ממקום אגואיסטי. יעל מתארת את ההתנצלות כמעשה שהפוגע עושה בשביל עצמו:

הוא מבין שזה מה שהוא צריך לעשות עכשיו בשביל לעזור גם לעצמו. ממקום אגואיסטי לחלוטין... כן, לא ממקום אלטרואיסטי... ממקום הכי אגואיסטי שלו הוא צריך לבקש סליחה.

הגר מדגישה את החשיבות של התנצלות המשפחה בעיניה:

כל אחד הביע חרטה. האמת הכי מכולם הייתי צריכה את זה מאחותי... עוד בחשיפה היה לי מאוד קשה איתה... ושהיא לקחה שם אחריות זה היה משהו שמאוד הפליא אותי. לא רק שהיא מודה על כל הדברים האלה, והיא מתנצלת, אלא זה קורה לפני כל המשפחה ולפני המנחות שזה היה מאוד מחזק בעיני.

רוב הנפגעות ציינו שוב ושוב כי הן רוצות לחוות לא רק ביטוי של התנצלות במילים, אלא גם "סליחה במעשים". כלומר, מעשה המשקף את השינוי שחל בפוגע עצמו, ומבטא את אחריותו על מעשים עתידיים. הנפגעות מאמינות כי מעשים הם משמעותיים יותר ממילים, ומצפות למעשה או לפעולה של הפוגע כביטוי לאחריות. דנה, שנפגעה ממכר, מתארת את ההסכם שהתגבש בסופו של המפגש, אשר כלל גם תשלום כספי כחלק מההכרה, וגם טיפול במרכז לגברים שמתנהגים באלימות:

עשינו גם הסדר כספי שעמד על 80,000... עשיתי איזה חישוב של אובדן כושר עבודה, טיפול פסיכולוגי... הכסף הוא חלק מההכרה שלו שלו בפגיעה... ביקשתי גם בהסכם שהוא ילך לטיפול במרכז של גברים שמטפל באלימות, וקיבלתי פעם בתקופה דיווח שזה קורה.

מיכל מתארת את החשיבות של המעשים בתהליך הסליחה:

סליחה זה במעשים. אני לא חושבת שאם הוא אומר לי "סליחה" זה שינה לי משהו. אם הוא היה עושה מעשים שהייתי רואה אז... אני רואה פשוט סליחה במעשים.

האחריותיות אינה נחלתו הבלעדית של הפוגע, אלא גם של התומכים המשתתפים בתהליך, שמלבד תמיכתם בפוגע ובנפגעת מאפשרים דיאלוג רחב ואיכותי, ולוקחים

למעשה חלק באחריותו של הפוגע באופן שבו הם נוטלים על עצמם ללוותו לאורך החיים. יאיר, שנפגע ממכר, מתאר:

...משמעותי שהחברים גם אמרו שהם שמעו את הסיפור גם לפני זה, וגם עכשיו והם תופסים את הפגיעה כדבר חמור... שהם רואים אותו כאחראי למצב, וגם הם שמו את עצמם במקום שכאלו מוכן להמשיך ללוות אותו...

ליאת, שנפגעה מאחיה, מדגישה כמה היה חשוב לה לקבל הכרה בפגיעה מהוריה:

זה היה בעצם קודם כל הכרה, תכירו בזה... בעיקר סביב ההורים שלי... זה קרה! זה היה!

הומניזציה (humanization)

הומניזציה מהווה נקודת מפנה נוספת במערכות היחסים בין הנפגעת לפוגע, והובעה על ידי תשע נפגעות. הנפגעת מאפשרת לפוגע להדגים את האנושיות שבו. מיכל מתארת את האופן שבו היא מאפשרת לפוגע "הזדמנות שנייה" להוכיח שהוא בן אדם אנושי:

...מרגישה כאילו שכן יראו אותו כבן אדם... בן אדם לא עושה דבר כזה וברגע, שנותנים לו הזדמנות שנייה זה יהיה לו הזדמנות שנייה להיות בן אדם.

דנה מתארת את האופן שבו היא רואה את הפוגע כבן אדם:

ראיתי אותו כבן אדם, ראיתי את הכאב שלו, ראיתי שהוא מנסה לעשות את הדבר הנכון, שהוא מנסה לשנות, והוא גם באמת היה לו קשה.

יפעת מפרידה בין מעשה הפגיעה של אביה בבתה (נכדתו) לבין האדם שהוא מכלול של תכונות מעבר לפגיעה:

יש משהו גם במאזן. הבן אדם הזה נתן את כל חייו בשבילי בשביל ההתפתחות שלי, בשביל הקידום שלי. עזרה כלכלית לבית, לי ולבעלי, שמירה על הילדים, והוא עשה משהו נוראי. אי אפשר לזרוק צד אחד, הוא לא יכול להיעלם. יכול להיות שהמצב שלי יותר קל אם הוא היה בן אדם מגעיל... ואיפשהו בבאלנס אמרתי לעצמי שבמקרה הטוב אנחנו equal, ואפילו מעשיו הטובים הם יותר ממעשיו הרעים.

הכרת תודה

הכרת התודה של הפוגע לנפגעת הובעה על ידי שש מרואיינות כחוויה משמעותית. למעשה, הפוגע הודה לנפגעת על ה"מתנה" שניתנה לו בכך שבחרה להעלות את הפגיעה על פני השטח, כך שהוא יכול להתמודד עם רגשות האשם שהיו בו מאז הפגיעה. יערה מתארת את האופן שבו הפוגע מודה לה על "המתנה" שנתנה לו כשבחרה לעשות תהליך צדק מאחה:

הוא מאוד הפתיע אותי. הוא אמר לי... תודה, שהוא רוצה להתחיל בזה שהוא רוצה להגיד לי תודה על זה שפתחתי את זה, שכל השנים האלה הוא לא ידע מה לעשות ולמי לפנות, והוא הסתובב עם רגשות אשם שלא ידע מה לעשות איתם, ובעקבות זה שאני פניתי והפניתי אותו לטיפול נפתחו לו עולמות חדשים.

לסלוח? לא לסלוח?

סליחה דיאלוגית התקיימה בשני אופנים: בעולם החיצוני כסליחה המתבטאת באופן מילולי, ובעולם הפנימי כסליחה מרומזת. סליחה מילולית התקיימה אצל שלוש מהנפגעות בביטוי של סליחה במילים. יעל ביטאה את הסליחה הדיאלוגית כך:

אמרתי לו הריני סולחת ומוחלת לך: מחול, מחול, מחול. כאשר אומרים דבר שלוש פעמים יש לו תוקף גדול.

גם הגר, שנפגעה מאחיה, ביטאה את סליחתה באופן מילולי:

... כדי להקל מעלי זה שאני אמרתי לו שאני סולחת לו זה באמת עשה לי משהו פנימי. שלוה פנימית יותר מהבחינה הזו של הפגיעה. הכל טוב. אני סולחת לך. משלימה עם המעגל הזה. סוגרת אותו כאן ועכשיו בוא נמשיך הלאה.

דפנה, שנפגעה מאביה בילדותה, מתארת את השיחה עמו, כאשר היא מדגישה שהיא איננה סולחת על המעשים, אלא לבן האדם:

אמרתי לו שאני סולחת לו... אני לא סולחת למעשים שלו. אני לא מקבלת אותם. אבל אני סולחת לעצמי, ותוצאת הלוואי שהגיעה שאני סולחת גם לו. אני שוחררת...

סליחה מרומזת התקיימה אצל שש מהנפגעות. הנפגעות התקשו לומר את המילה "סליחה", אך והביעו אותה בדרכים שונות. לימור, למשל, מתלבטת אם לסלוח, ועוקפת את המילה סליחה:

מראינת: את חושבת שהתקיימה סליחה?

לימור: אני חושבת שיש חמלה. אני עוקפת את המילה סליחה. היא יושבת שם. אני קניתי לי עצמי פיל ורוד (שמה פיל ורוד, נ"ה), והוא נמצא באמצע החדר ולהסתובב סביבו.

מיכל מזהה את השכחה ואת השחרור עם המלה סליחה, ומדגישה כי לפעמים היא לא רוצה לשחרר:

לסלוח זה יש כאלה שאומרים סלחתי אבל לא שכחתי. אצלי זה כן שסלחתי ושכחתי. אני לא מתעסקת בדברים האלה, אפילו אני יודעת שאם במקום שאני אסלח זה לשחרר, ולפעמים אני לא רוצה לשחרר את זה, למה שאני אשחרר את זה, זה חלק ממני.

דנה אמנם לא ביטאה סליחה במפגש עצמו, אבל בראיון עונה על השאלה בחיוב ומתארת את האופן שבו זה מתבטא:

מראינת: את מרגישה שסלחת לו?

דנה: כן! האמת שכן!... הוא כבר לא מעסיק אותי ואני רוצה שיקרו לו דברים טובים, ואני לא כועסת, ושמה וגאה שהוא בחר לשתף פעולה.

גבר אחד ונפגעת משנית הצהירו במפורש שלא סלחו, כך שרגשות קשים של כעס כלפי הפוגע עדיין קיימים בהם. יאיר, שנפגע ממכר, מתאר:

שאני חושב על זה ומדבר על זה זה מכעיס אותי. זה לא בסדר... כאילו אני מרגיש... שעדיין קשה לסלוח על הניצול הזה שהיה שם.

במקרה אחד ירדן, שנפגעה ממכר ועשתה תהליך עצמאי של צדק מאחה, לא ראתה את המושג סליחה כרלוונטי למסע שהיא עוברת:

אני לא מרגישה שסלחתי לו. אני לא מרגישה שאני צריכה להרגיש את התחושה הזו ולהגיד את זה, והוא לא שאל אותי מכיוון שלא הגענו לשלב הזה של... הוא לא חשב שהוא פגע אז... אין לי מה לסלוח.

מתוך אחת עשרה נשים וגבר אחד שרואיינו, שלוש נשים הצהירו כי סלחו סליחה מלאה לפוגע, ויכלו לתאר את מאפייניה באופן מפורש; שש הנשים האחרות מתארות

וריאציות שונות על פני רצף של סליחה באופן שאינו משקף את התלבטויותיהן אם לסלוח או לא לסלוח, ויכלול לתאר את מנעד הרגשות, המחשבות וההתנהגויות שהשתנו, ואת אלו שנשארו כפי שהיו. גבר אחד ונפגעת משנית הצהירו במפורש שלא סלחו, כך שהרגשות השליליים כלפי הפוגעים היו עדיין קיימים, אם כי הרגישו שחרור מהפגיעה. לבסוף, בעבור אחת מהנפגעות הסליחה היא מושג זר ותלוש ממציאות חייה, ועל כן הדיון בה היה היפותטי בלבד.

משמעות הסליחה הדיאלוגית בעבור הנפגעות

הסליחה הדיאלוגית היוותה שיא בחייהן של משתתפות המחקר. יעל מתארת:

הסליחה היא מין פיק... כשהגעתי לצדק המאחה הבנתי כמה עוד לא הגעתי לעומקים. כמה העומק הוא עוד יותר. כמה אני יכולה להגיע לגרד שכבה עוד יותר גדולה של גיפה שעם שפכטל צריך לגרד אותה מהנשמה.

ליאת מתארת את תהליך הצדק המאחה כאירוע מכונן בחייה:

זה היה רגע מכונן... אני חושבת שהתהליך נתן מקום באמת של להעריך את עצמי ואת האומץ שלי.

הסליחה הדיאלוגית מתוארת כתהליך אגואיסטי שמתקיים בשביל המשתתפות עצמן בלבד. דפנה מתארת:

אמרתי לו שאני סולחת לו. עכשיו אני הרבה פעמים אומרת לאנשים שהתהליך סליחה הוא בעצם גם מאוד אגואיסטי, כי את יוצאת ברווח נקי.

גם לימור שנפגעה מאביה מוסיפה ומספרת על תהליך הצדק המאחה והסליחה כמתנה לעצמה:

נכון שזה גם בשבילם, אבל בראש ובראשונה אני עשיתי את זה בשביל עצמי. כי אני יודעת איך להפיק, אני ידעתי איך להפיק מהדבר הזה את המיטב בשבילי...

יעל מספרת על ההחלמה מהפגיעה לאחר תהליך הצדק המאחה:

אז הצדק הזה... ממש איחה לי את הנפש כמו גבס. כל התהליך הרגשתי איך תופרים לי את הלב, איך הוא נתפר והוא נתפר ומתאחה ומתאחה. במפגש הרגשתי החלמה גדולה. ממש. ממש. כמו לצאת מ... החלמה מניתוח.

יעל ממחישה את משמעות הסליחה בשבילה :

הסליחה היא דבר עצום עצום והצדק הזה זה ממש צדק אמיתי.

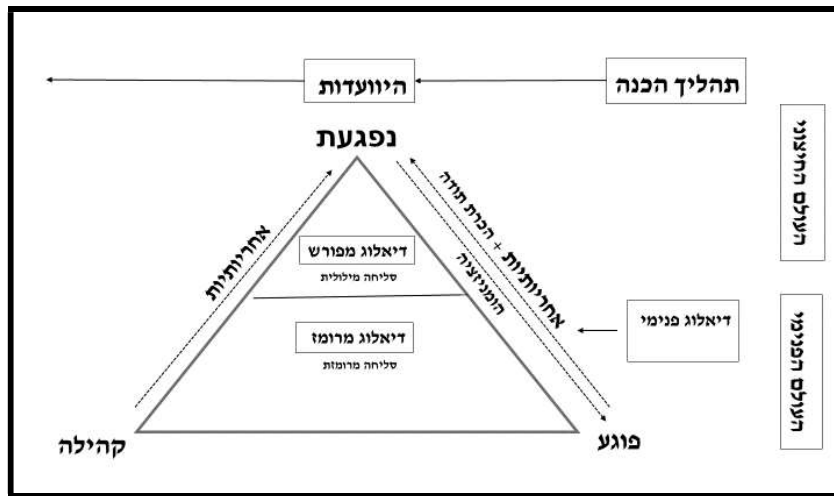
תהליך הצדק המאחה איננו מוביל בהכרח לסליחה דיאלוגית, ולהפסקה מוחלטת ומיידית של הכאב, אך הוא צעד חשוב בתהליך הרגשי שמוביל להקלה משמעותית בכאב. יערה, שנפגעה מאביה של חברתה, מתארת:

... וכשפגשתי אותו... חצי שנה אחרי שראיתי אותו אז ממש הרגשתי שאני לא יכולה לעמוד. הרגשתי פעם ראשונה שעולה לי החום כל הגוף שלי. הרגשתי שכל הגוף שלי... עולה לי החום ואני לא מצליחה. כל הביטויים כושלות רגליי.

נראה כי משתתפות המחקר יכולות לנוע בין חוסר סליחה לסליחה הלוך וחזור לאורך החיים. נעמי, שמנחה תהליכי צדק מאחה, מתארת את הופעת הסליחה לאחר שנים:

הן מתקשרות אליי. אחרי שנה, אחרי שלוש שנים. פתאום יכולות להגיד "אפילו סלחתי לך". עכשיו מאיפה הבאת את זה? – לא דיברנו על סליחה אף פעם. זו תחושה באמת מאוד פנימית. זה קרה לי עם יותר מנפגעת אחת.

הממצאים מוצגים במודל (תרשים 1) על פני שני צירים: אופקי ואנכי. הציר האופקי נע באופן קווי כאפיזודות המתרחשות ברצף של זמן, כך שכל אפיזודה יוצרת תנאים מקדימים לאפיזודה השנייה שבאה אחריה אך אינה גורמת לה באופן ישיר: זוהי הכרוניקה של הסליחה הדיאלוגית. הציר האנכי נע בין העולם הפנימי של הנפגעת המתבטא בדיאלוגים פנימיים ומרומזים, לבין העולם החיצוני המתבטא בסממנים חיצונים המקבלים ביטוי באופן מילולי.

תרשים 1: כרוניקה של סליחה דיאלוגית על פגיעה מינית בתהליך של צדק מאחה

דיון

ניתוח ממצאי המחקר מאפשר קבלת תמונה רחבה ומורכבת על אודות הכרוניקה של הסליחה הדיאלוגית כתוצר אפשרי של תהליך הצדק המאחה במקרים של פגיעה מינית. הסליחה מומשגת על פי ממצאי מחקר זה כתהליך דיאלוגי בין הנפגעת לבין הפוגע, שלעיתים משתפת בו גם הקהילה. הסליחה נובעת מהדיאלוג הפנימי בנפשה של הנפגעת לאחר הפגיעה ובמהלך מפגשי ההכנה, ומהדיאלוגים המפורש והמרומז במהלך ההיוועדות. אלו יוצרים שיח של מחוות משלושה סוגים: אחריותיות (כמחווה הדומיננטית), הומניזציה והכרת תודה. המחוות משלושת הסוגים מהוות נקודות מפנה במערכת היחסים בין משתתפי ההיוועדות ומשמשות בסיס לסליחה הדיאלוגית המילולית והמרומזת. לאחריו, חלק מהנפגעות תיארו שינויים כלפי עצמן, כלפי הפוגע וכלפי הסביבה, שתיאורם חורג ממאמר זה.

על פי גישת הצדק המאחה האיזון המוסרי מושג באמצעות הפחתת הנזק שנגרם, ובאמצעות איחוי במידת האפשר. בשנת 1996 תרמו רצינגר ושף (Retzinger & Scheff, 1996) תרומה תיאורטית משמעותית כאשר בחנו את תפקיד הבושה במנגנונים חברתיים-פסיכולוגיים במהלך צפייה בהיוועדויות באוסטרליה, וטבעו שני מושגים מרכזיים. האחד הוא איחוי סמלי (symbolic reparation) המומשג כרצף של התנצלות,

וסליחה המשיג איזון מוסרי כדרך לתקן את הנזק הרגשי שנגרם מהפגיעה; והשני הוא איחוי חומרי (material reparation) כמעשה של הפוגע ושל התומכים המגבשים ביחד עם הנפגעת הסכם בסיום המפגש, בעל פה או בכתב, במטרה לנקוט צעדים לאיחוי הפגיעה. במחקר הנוכחי, האחריות של הפוגע ושל התומכים מהווה נקודת מפנה עיקרית לטרנספורמציה רגשית של הנפגעות כבסיס לאיחוי של הפגיעה המינית, ונחוות אצלן כמעין טקס חברתי המחזיר את האיזון המוסרי על כנו. האחריות משתקפת בשלושה היבטים: קוגניטיבי, רגשי והתנהגותי. ההיבט הקוגניטיבי מתבטא בלקיחת אחריות כביטוי להכרה ולהבנה של הפגיעה ושל השלכותיה. ההתנצלות מתבטאת בהבעה של רגשות צער ובושה, וההיבט ההתנהגותי בא לידי ביטוי כנדבך נוסף של מעשה מצידם של הפוגע ושל המשתתפים הנוספים; דוגמת התנדבות של הפוגע במוסדות שונים, פנייה לטיפול פסיכולוגי כראיה מצד הפוגע לנכונותו לנקוט צעדים לשם שינוי ולשם איחוי, ותשלום כספי מסוים – לא כפיצוי, אלא כמעשה מאחה המשקף את השינוי שחל בפוגע ובמשתתפים הנוספים, ותורם לשיקום הנפגעת ולאיחוי הפגיעה.

ההנחות התיאורטיות כלפי מקומה של ההתנצלות כחלק מהאיחוי הסמלי כמעט ולא נבחנו אמפירית (Petrucci, 2002). יתרה מזו, כתיבה בתחום האלימות המגדרית מדגישה כי התנצלות היא אסטרטגיה נפוצה ומוכרת, שמשמשים בה גברים פוגעים המנסים להתפייס עם הנפגעת כחלק מ"מעגל האלימות" (Walker, 2016). מעגל זה מאופיין בהתעוררות ובצבירה של מתח המחריף עד לנקודת התפרצות של אירוע אלים, שלאחריו הפוגע מתנצל ומבטיח כי התנהגות זו לא תחזור שוב, וחוזר חלילה. זאת ועוד, יש הטוענים כי גישת הצדק המאחה שמה דגש רב מידי על ההתנצלות, שכן לפעמים היא עלולה להיחווה כ"צדק זול" (Coker, 1999). מנגד, חוקרים מסוימים טוענים כי ההתנצלות מהווה "נקודת הקסם" לטרנספורמציה רגשית (Brook & Warshwsky-Brook, 2010). בדומה, סטראנג (Strang, 2001) טוענת כי רוב הנפגעות כמהות להתנצלות, ואכן מקלאף ועמיתיו (McCullough et al., 2014) מצאו כי מחוות כמו התנצלות ותשלום פיצויים סייעו בתהליך הסליחה, והפחיתו את כעסן של הנפגעות. אולם, בניגוד לכך, רוב הנפגעות במחקר הנוכחי טוענות כי גם כאשר הפוגע נושא באחריות, ומתנצל בכנות על הפגיעה, הן מאמינות כי מעשים משמעותיים יותר ממילים, שכן הם משקפים את השינוי שחל בפוגע עצמו, ומאפשרים את הסליחה הדיאלוגית.

חוקרים מסוימים (Moore, 1993; Retzinger & Scheff, 1996; Strang, 2001, 2002) טוענים כי האיחוי הסמלי משמעותי יותר באופן מובהק לנפגעות מאשר האיחוי החומרי, הנחשב משני (Strang, 2001). מנגד, מרשל (Marshall, 1999) טען כי לא ניתן להבחין בין איחוי חומרי לאיחוי סמלי, והוא מפרט את הדפוסים של איחוי: תשלום כספי, עבודה בעבור הנפגעת או בשביל הקהילה, פנייה לייעוץ, או שילוב ביניהם. בדומה לטענתו של מרשל, במחקר הנוכחי אין האיחוי הסמלי והאיחוי החומרי מושגים סותרים, אלא משלימים זה את זה, שכן ביחד הם יוצרים איחוי של אחריות של כמשלבת היבטים קוגניטיביים, רגשיים והתנהגותיים. למעשה, השילוב בין איחוי סמלי לאיחוי חומרי

מדגים ומדגיש את השינוי שחל בפוגע עצמו. הבעת האחריות המתרחשת במפגש מעבירה למעשה את הנראטיב של פגיעה מאחריות על מעשים קודמים לאחריות על מעשים עתידיים; כך שהיא משקפת את העתיד, ומשאירה את הפגיעה שהתרחשה בעבר. הצלחתו של התהליך תלויה, ככל הנראה, ברצף של אחריותות ושל סליחה. איחוי סמלי לבדו לא יכול לשאת את כל משקלן של הפגיעה המינית ושל השלכותיה, ועל כן יש לשלבו ביחד עם מעשה של הפוגע ושל התומכים הנוספים כמכלול של אחריותות במטרה לאחות, במידת האפשר, את נזקי הפגיעה המינית, ולאפשר את הופעתה של הסליחה הדיאלוגית.

ההומניזציה מהווה גם היא נקודת מפנה במערכות היחסים בין הנפגעת לבין הפוגע בכך שהיא תורמת לראיית הפוגע כבן אנוש עם מנעד של תכונות שליליות וחוביות, שפגע מינית בנפגעת. זאת, בשונה מדה-הומניזציה של פוגעים מינית המשולבת בהדרה חברתית ובענישה חמורה. ראשיתה של ההומניזציה היא טרם המפגש המשותף, והיא מתפתחת אט אט, ומגיעה לשיאה במפגש עצמו. ההומניזציה של הנפגעת ושל התומכים סותרת את ההנחה המוקדמת שלהם כי הפוגע הוא "מפלצת", מסירה את ראיית הפוגע כ"אחר", ומאפשרת למשתתפים במפגש לחוש רגשות חיוביים כלפיו. בדומה, על פי המודל של אנרייט (Enright, 2001), כחלק מתהליך הסליחה, הנפגע מתבונן על הפוגע באור חדש בהקשר של תולדות חייו ושל התפתחותו כבן אנוש, וחש רגשות של אמפתיה ושל חמלה כלפיו. רגשות אלו מאפשרים לפוגע לחוש כי "אני בבסיס בן אדם טוב". כלומר, למרות שיש בו פגמים, הרי מבחינת הזהות האתית הוא בן אדם עם יכולת השתנות לטובה. למעשה, הנפגעת מפרידה בין מעשה הפגיעה המינית לבין מי שביצע אותה, כך שהמעשים עשויים להיות בלתי נסלחים, אך הם אינם מונעים מהנפגעת לסלוח לפוגע כבן אנוש.

הכרת התודה של הפוגע לנפגעת הובעה כמחווה משמעותית ששינתה את נקודת מבטה של הנפגעת. הכרת התודה יכולה לשמש כ"ברומטר מוסרי". היא מצביעה על התנהגות מוסרית, ועל רמת האיזון המוסרי באופן שבו הפוגע אסיר תודה לנפגעת על ה"מתנה" שניתנה לו בכך שהנפגעת בחרה להעלות את הפגיעה על פי השטח, כך שהוא יכול להתמודד עם רגשות האשם שהיו בו מאז הפגיעה.

דיאלוג איכותי ועשיר במיוחד, העשוי להיות מפורש ומרומז, מתקיים במפגש שבו נוכחים תומכים של הנפגעת ושל הפוגע. התומכים שותפים במציאת פתרונות לאיחוי הפגיעה. כך, האחריותות אינה נחלתו הבלעדית של הפוגע; למשתתפים הנוספים במפגש יש תפקיד מהותי באיחוי הפגיעה. האחריותות נובעת מתפקידם הלקוי בעת הפגיעה, בכך שלא עשו די כדי להפסיקה או למנוע אותה. על כן ניתן לצפות בהיוועדות באופן שבו התומכים לוקחים אחריות על חלקם בפגיעה, מביעים התנצלות, ופועלים במעשים; כגון, ליווי של הפוגע בהתחייבויותיו אל מול הנפגעת במענה לצרכים השונים המתעוררים אצלה בהמשך החיים. למעשה, תהליך הצדק המאחה מתכתב עם תאוריית הריטואל החברתי (Collins, 2014). לפי תיאוריה זו, במקרים שבהם מתקיים מפגש פיזי

טעון־רגשית, שמטרתו ידועה לכל המשתתפים, יופיעו בהדרגה רגשות דומים. מפגשי צדק מאחה מתאפיינים במטרה המשותפת שהיא דיון בפגיעה ובהשלכותיה, ובמציאת דרכים לאיחוי הפגיעות שנוצרו בגינה (Rossner, 2011). בהתאם לתיאוריה זו, מפגשי צדק מאחה הינם ריטואלים חברתיים, היוצרים דינמיקה ייחודית, מחזקים את תחושת השייכות של המשתתפים, ומפחיתים את הכעס בקרב המשתתפים (Strang et al., 2006). הסליחה הדיאלוגית מופיעה מעצמה כחלק טבעי מתהליך ההחלמה ומבשילה, בחלק מהמקרים, כתוצר לוואי של תהליך הצדק המאחה. הסליחה הדיאלוגית, כאשר היא מתרחשת, נחוות כתורמת באופן משמעותי להחלמה ולריפוי של הנפגעת, ומתוארת על ידי הנפגעות כ"מתנה" בשביל עצמן. מכיוון שהסליחה אינה מטרה מוצהרת בתהליך הצדק המאחה, אלא אם כן הנפגעות מבקשות עזרה ותמיכה בסליחה, לא מתקיים עליה שיח. במחקר הנוכחי סלחו רוב הנפגעות סליחה מרומזת; כלומר, ללא אמירה מפורשת אם הסליחה התקיימה אם לאו. אכן, דרישה לאמירה מפורשת של סליחה, או תביעת קיומה, יכולה לעורר מגוון דאגות אצל הנפגעת שכן היא עלולה להיחוות כויתור, כהצדקה או כשכחה של הפגיעה, או כהצהרת פיוס עם הפוגע. משתתפות המחקר עשויות לנוע בכל זמן נתון בין סליחה (מרומזת או מפורשת), לבין העדר סליחה, ולהשתנות בחלוף הזמן (Enright et al., 1989; McCullough et al., 2003). תהליך הסליחה הדיאלוגית אינו מוביל בהכרח להפסקה מוחלטת ומיידית של הכאב כולו, אך הוא צעד חשוב בתהליך הרגשי של הנפגעת, שמוביל להקלה של כאב הפגיעה ולאפשרות להחלמה.

מגבלות המחקר והמלצות למחקרים עתידיים

המגבלה העיקרית של המחקר היא במדגם הקטן; רק עשר נפגעות ישירות ושתי נפגעות משניות. היקף המדגם נבע מהרגישות הרבה של הנושא, ומהקושי להגיע למרואיינות בלי לסכן את שלומן הנפשי. עם זאת, העושר הרב שעלה מהראיונות שהתקיימו איפשר לזקק רעיונות המהווים בסיס למודל המוצע. אולם למרות המדגם הקטן, וככל הנראה בשל ההתמקדות בשאלות קונקרטיות הנוגעות לסליחה, הגענו עם סיום איסוף הנתונים ל"רוויה תיאורטית"; כלומר, הנושאים חזרו על עצמם שוב ושוב, ולא נוסף מידע חדש מהותי לקטגוריות הקיימות ולמערכת הקשרים ביניהן ובתוכן (Morse, 2000).

מגבלות נוספות עוסקות בחשיפתן של המשתתפות להשפעות שונות, חיצוניות ופנימיות, שכן המחקר נערך במבט לאחור ולא "בזמן אמת" (למשל על בסיס תצפיות). יש להביא בחשבון גם הטיות הנובעות מעצם הסכמתן של הנפגעות להשתתף במחקר (selection bias), אשר יכולה להצביע על שביעות רצון מהתהליך, על תכונות אופייניות מסוימות, או על דינמיקה ייחודית שאפיינה את התהליך, כך שלא ניתן לדעת באיזו מידה הן מייצגות נפגעות פגיעה מינית שהשתתפו בתהליכי צדק מאחה באופן מלא. עקב

מגבלות אלו קיים צורך בביצוע מחקרים נוספים, כמותניים ואיכותניים, כדי לבחון, לשנות ולחדד את מודל הסליחה הדיאלוגית המוצע. מגבלות אלו העלו מחשבות בנוגע למחקרי המשך אחרים. למעשה, אין בנמצא מחקרים הבוחנים בזמן אמת את הסליחה של נפגעות פגיעה מינית בתהליך הצדק המאחה. נוסף לכך, בחינת נקודת מבטו של הפוגע ושל המשתתפים הנוספים בתהליך תאפשר תמונה כוללת יותר של תהליך הסליחה וההתנצלות. יש מקום לבחון מודל התחלתי זה בתהליכי צדק מאחה בעבירות שונות; כגון, תאונות דרכים, עבירות המתה ועבירות אלימות במשפחה, וכן בהשתתפות אוכלוסיות שונות; כגון, גברים שנפגעו מינית, ונשים פוגעות מינית. זאת ועוד, יהיה מעניין להעמיק בשאלת הקשר בין סליחה עצמית לסליחה לזולת, ובין סליחה חד-צדדית לבין סליחה דיאלוגית.

סיכום

המחקר הנוכחי מתבונן בתופעת הסליחה הדיאלוגית בתהליך הצדק המאחה מנקודת המבט של נפגעות פגיעה מינית. תהליך זה מהווה זירה אופטימלית לסליחה דיאלוגית. ואכן, זו נבנית, לפחות בחלק מהמקרים, במהלך המפגש המשותף של הנפגעת, הפוגע והקהילה, באמצעות הדיאלוגים השונים, המפורשים והמרומזים, המאפשרים אחריותיות, הומניזציה והכרת תודה. תשומת הלב לסליחה הדיאלוגית, ולתהליך המשותף של הנפגעת, הפוגע והקהילה, משלימה את ההתעניינות בהתערבויות ריפוי ולהחלמה. הבנת נקודת המבט של הנפגעות מדגימה ומדגישה את כוחם המרפא של תהליכי הצדק המאחה במקרים של פגיעה מינית כחלופה או כהשלמה להליך הפלילי.

מקורות

- בנזימן, י' (2008). **לסלוח ולא לשכוח: האתיקה של הסליחה**. הקיבוץ המאוחד.
- גל, ט' (2016). הפיתוח התיאורטי של גישת הצדק המאחה – הקיים והחסר. בתוך גל, ט' וינאי, א' (עורכים), **מפגיעה לאיחוי צדק מאחה, ושיח מאחה בישראל** (עמ' 3–27). מאגנס.
- הרמן, ל"ג (1994). **טראומה והחלמה**. עם עובד.
- טנר, ד' (2010). ביני ובינם: לסלוח על גילוי עריות? ! חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה.
- לייסט, פ', טאובר, ד' וקלר-חלמיש, כ' (2016) הייתכן צדק מאחה בפגיעות מיניות? בתוך ט' גל וא' וינאי (עורכים), **מפגיעה לאיחוי צדק מאחה, ושיח מאחה בישראל** (עמ' 175–200). מאגנס.

לנדר, י' וסלונים-נבו, ו' (2010). לקראת סליחה: מבט תיאורטי וטיפולי. **חברה ורווחה**, ל', 477–502.

משרד המשפטים, (2015). דוח ביקורת נושאי (3/15) זכויות נפגעי עבירה. נציבות הביקורת על מערך התביעה ומייצגי המדינה בערכאות.

פרקש, ע' (2009). צדק מאחה במשפט הפלילי. בתוך: ש"ג' שוהם, וא' טימור (עורכים), **סוגיות בתורת הענישה בישראל** (עמ' 73–122). אח.

קלר-חלמיש, כ' (2017). צדק מאחה בראי ישוב סכסוכים – בין תיאוריה לפרקטיקה: בחינת המקרה המיוחד של תהליכי צדק מאחה במקרים של פגיעה מינית במשפחה. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן.

שועלי-ברוט, ב' (2014). לקראת צדק משלהן: צדק מאחה כמענה לנפגעות פגיעה מינית חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית.

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (DSM-5). American Psychiatric Publication.

<https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>

Angel, C. M., Sherman, L. W., Strang, H., Ariel, B., Bennett, S., Inkpen, N., & Richmond, T. S. (2014). Short-term effects of restorative justice conferences on posttraumatic stress symptoms among robbery and burglary victims: a randomized controlled trial. *Journal of Experimental Criminology*, 10, 291–307. <https://doi.org/10.1007/s11292-014-9200-0>

Armour, M. P., & Umbreit, M. S. (2006). Victim forgiveness in restorative justice dialogue. *Victims and Offenders*, 1, 123–140. <https://doi.org/10.1080/15564880600626080>

Armour, M., & Umbreit, M. S. (2018). *Violence, restorative justice & forgiveness*. Jessica Kingsley.

Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention studies on forgiveness: A meta-analysis. *Journal of Counseling and Development*, 82, 79–90. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x>

Basile, K. C., Smith, S. G., Breiding, M., Black, M. C., & Mahendra, R. R. (2014). Sexual violence surveillance: uniform definitions and recommended data elements. Version 2.0. National Center for Injury Prevention and Control. https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/sv_surveillance_definitions1-2009-a.pdf

Boney-McCoy, S., & Finkelhor, D. (1996). Is youth victimization related to trauma symptoms and depression after controlling for prior symptoms and family relationships? A longitudinal, prospective study. *Journal of consulting and clinical psychology*, 64, 1406–1416. <https://doi.org/10.1037/0022-006x.64.6.1406>

Boscarino, J. A. (2004). Posttraumatic stress disorder and physical illness: results from clinical and epidemiologic studies. *Annals of the New York Academy of sciences*, 1032, 141–153. <https://doi.org/10.1196/annals.1314.011>

- Braithwaite, J. (2002). Setting standards for restorative justice. *British Journal of Criminology*, 42, 563–577. <https://doi.org/10.1093/bjc/42.3.563>
- Braithwaite, J. (2016). Redeeming the 'F' word in restorative justice. *Oxford journal of law and religion*, 5, 79–93. <https://doi.org/10.1093/ojlr/rwv049>
- Brook, E., & Warshwski-Brook, S. (2010). The healing nature of apology and its contribution toward emotional reparation and closure in restorative justice encounters. In: S. G. Shoham., P. Knepper., & M. Kett (Eds.), *International handbook of victimology* (pp. 537–562). CRC Press.
- Chen, L. P., Murad, M. H., Paras, M. L., Colbenson, K. M., Sattler, A. L., Goranson, E. N., & Zirakzadeh, A. (2010). Sexual abuse and lifetime diagnosis of psychiatric disorders: Systematic review and meta-analysis. *Mayo Clinic Proceedings*, 85, 618–629. <https://doi.org/10.4016/18244.01>
- Coker, D. (1999). Enhancing autonomy for battered women: Lessons from Navajo peacemaking. *UCLA Law Review*, 47, 1–111.
- Collins, R. (2014). *Interaction ritual chains*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400851744>
- Coward, S. (2000). *Restorative justice in cases of domestic and sexual violence: Healing justice?* Carleton University.
- Coyle, C. T., & Enright, R. D. (1997). Forgiveness intervention with postabortion men. *Journal of consulting and clinical psychology*, 65, 1042. <https://doi.org/10.1037/0022-006x.65.6.1042>
- Daly, K. (2005). A tale of two studies: Restorative justice from a victim's perspective. In: E. Elliott & R. M. Gordon (Eds.), *New directions in restorative justice* (pp. 153–174). Willan Publishing. <https://doi.org/10.4324/978184>
- Daly, K., & Curtis-Fawley, S. (2006). Justice for victims of sexual assault: court or conference? In: K. Heimer., & C. Kruttschnitt (Eds.), *Gender and crime: Patterns of victimization and offending* (pp. 230–265). New York University Press. <http://hdl.handle.net/10072/11622>
- Dandurand, Y., & Griffiths, C. T. (2020). *Handbook on restorative justice programmes* (2nd ed.). U.N. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-01146_Handbook_on_Restorative_Justice_Programmes.pdf
- Diamond, S., & Ronel, N. (2019). From bondage to liberation: The forgiveness case of Holocaust survivor Eva Moses Kor. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 28, 996–1016. <https://doi.org/10.1080/10926771.2018.1468376>
- Enright, R. D. (1991). The moral development of forgiveness. In: W. Kurtines & J. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behavior and development*, (vol. 1, pp. 123–152). Lawrence Erlbaum Associates.

- Enright, R. D. (2001). *Forgiveness is a choice: A step-by-step process for resolving anger and restoring hope*. American Psychological Association.
- Enright, R., Erzar, T., Gambaro, M., Komoski, M. C., O'Boyle, J., Reed, G., & Yu, L. (2016). Proposing forgiveness therapy for those in prison: An intervention strategy for reducing anger and promoting psychological health. *Journal of Forensic Psychology, 1*, 1000116. <https://doi.org/10.4172/2475-319x.1000116>
- Enright, R. D., Santos, M. J., & Al-Mabuk, R. (1989). The adolescent as forgiver. *Journal of adolescence, 12*, 95–110. [https://doi.org/10.1016/0140-1971\(89\)90092-4](https://doi.org/10.1016/0140-1971(89)90092-4)
- Exline, J. J., Worthington Jr., E. L., Hill, P., & McCullough, M. E. (2003). Forgiveness and justice: A research agenda for social and personality psychology. *Personality and social psychology Review, 7*, 337–348. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0704_06
- Freedman, S., Enright R. D. (2017). The use of forgiveness therapy with female survivors of abuse. *Women's Health Care, 6*, 1–6. <https://doi.org/10.4172/2167-0420.1000369>
- Gewirtz-Meydan, A., & Finkelhor, D. (2020). Sexual abuse and assault in a large national sample of children and adolescents. *Child maltreatment, 25*, 203–214. <https://doi.org/10.1177/1077559519873975>
- Hansen, T., & Umbreit, M. (2018). State of knowledge: Four decades of victim-offender mediation research and practice: The evidence. *Conflict Resolution Quarterly, 36*, 99–113. <https://doi.org/10.1002/crq.21234>
- Hebl, J., & Enright, R. D. (1993). Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training, 30*, 658. <https://doi.org/10.1037/0033-3204.30.4.658>
- Holeman, V. T., & Myers, R. W. (1998). Effects of forgiveness of perpetrators on marital adjustment for survivors of sexual abuse. *The Family Journal, 6*, 182–188. <https://doi.org/10.1177/1066480798063003>
- Jülich, S. (2001). Breaking the silence: Restorative justice and child sexual abuse. Unpublished Ph. D. Thesis. Massey University.
- Keenan, M., & Zinsstag, E. (2014). Restorative justice and sexual offences: can changing lenses be appropriate in this case too? *Monatsschrift für Criminology, 97*, 93–106. <https://doi.org/10.1515/mks-2014-970113>
- Kilpatrick, D. G., Ruggiero, K. J., Acierno, R., Saunders, B. E., Resnick, H. S., & Best, C. L. (2003). Violence and risk of PTSD, major depression, substance abuse/dependence, and comorbidity: results from the National Survey of Adolescents. *Journal of consulting and clinical psychology, 71*, 692. <https://doi.org/10.1037/0022-006x.71.4.692>
- Koss, M. P. (2014). The RESTORE program of restorative justice for sex crimes: Vision, process, and outcomes. *Journal of Interpersonal Violence, 29*, 1623–1660. <https://doi.org/10.1177/0886260513511537>

- Lamb, S. (2002). Women, abuse, and forgiveness: A special case. In: S. Lamb & J. G. Murphy (Eds.), *Before forgiving: Cautionary views of forgiveness in psychotherapy* (pp. 155–171). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195145205.003.0009>
- Latimer, J., & Dowden, C. (2005). The effectiveness of restorative justice practices: A meta-analysis. *The Prison Journal*, 85, 127–144.
<https://doi.org/10.1177/0032885505276969>
- Marshall, T. F. (1996). The evolution of restorative justice in Britain. *European Journal of Criminal Policy and Research*, 4, 21–43. <https://doi.org/10.1007/bf02736712>
- Marshall, T. F. (1999). *Restorative justice: An overview*. Home Office.
- McCullough, M. E., Fincham, F. D., & Tsang, J. A. (2003). Forgiveness, forbearance, and time: the temporal unfolding of transgression-related interpersonal motivations. *Journal of personality and social psychology*, 84, 540–557.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.3.540>
- McCullough, M. E., Pedersen, E. J., Tabak, B. A., & Carter, E. C. (2014). Conciliatory gestures promote forgiveness and reduce anger in humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111, 11211–11216. <https://doi.org/10.1073/pnas.1405072111>
- McGlynn, C., Westmarland, N., & Godden, N. (2012). “I just wanted him to hear me”: Sexual violence and the possibilities of restorative justice. *Journal of Law and Society*, 39, 213–240. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2012.00579.x>
- McGlynn, C., & Westmarland, N. (2019). Kaleidoscopic justice: sexual violence and victim-survivors’ perceptions of justice. *Social & Legal Studies*, 28, 179–201.
<https://doi.org/10.1177/0964663918761200>
- Mercer, V., Sten-Madsen, K., Keenan, M., & Zinsstag, E. (2015). Doing restorative justice in cases of sexual violence: a practice guide. Leuven Institute of Criminology.
https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2019-11/doing-restorative-justice-in-case-s-of-sexual-violence_practice-guide_sept2015-1.pdf
- Miller, A. J., Worthington Jr., E. L., & McDaniel, M. A. (2008). Gender and forgiveness: A meta-analytic review and research agenda. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 27, 843–876. <https://doi.org/10.1521/jscp.2008.27.8.843>
- Moore, D. B. (1993). Shame, forgiveness, and juvenile justice. *Criminal Justice Ethics*, 12, 3–25. <https://doi.org/10.1080/0731129x.1993.9991934>
- Morse, J. M. (2000). Determining sample size. *Qualitative health research*, 10, 3–5.
<https://doi.org/10.1177/104973200129118183>
- Petrucci, C. J. (2002). Apology in the criminal justice setting: Evidence for including apology as an additional component in the legal system. *Behavioral sciences and the law*, 20, 337–362. <https://doi.org/10.1002/bsl.495>

- Rahman, A., Iftikhar, R., Kim, J. J., & Enright, R. D. (2018). Pilot study: Evaluating the effectiveness of forgiveness therapy with abused early adolescent females in Pakistan. *Spirituality in Clinical Practice*, 5, 75–87. <https://doi.org/10.1037/scp0000160>
- Retzinger, S. M., & Scheff, T. J. (1996). Strategy for Community Conferences: Emotions and Social Bonds. In B. Galaway & J. Hudson (Eds.), *Restorative Justice: International Perspectives* (pp. 315–336). Criminal Justice Press.
- Rossner, M. (2011). Emotions and interaction ritual: A micro-analysis of restorative justice. *British Journal of Criminology*, 51, 95–119. <https://doi.org/10.1093/bjc/azq075>
- Shapland, J. (2016). Forgiveness and Restorative Justice: Is It Necessary? Is it helpful? *Oxford Journal of Law and Religion*, 5, 94–112. <https://doi.org/10.1093/ojlr/rwv038>
- Sherman, L. W., & Strang, H. (2007). *Restorative justice: The evidence*. The Smith Institute.
- Strang, H. (2001). Justice for victims of young offenders: the centrality of emotional harm and restoration. In A. Morris & G. Maxwell (eds.), *Restorative justice for juveniles: conferencing, mediation and circles* (pp.183–193). Hart Publishing. <https://doi.org/10.5040/9781472559111.ch-010>
- Strang, H. (2002). *Repair or revenge: Victims and restorative justice*. Peterson's.
- Strang, H., and Sherman, L. W. (2003). Repairing the harm: Victims and restorative justice. *Utah Law Review*, 15, 15–42.
- Strang, H., Sherman, L., Angel, C. M., Woods, D. J., Bennett, S., Newbury-Birch, D., & Inkpen, N. (2006). Victim evaluations of face-to-face restorative justice conferences: A quasi-experimental analysis. *Journal of Social Issues*, 62, 281–306. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2006.00451.x>
- Strauss, A. L. & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage.
- Umbreit, M. S., & Armour, M. P. (2011). *Restorative justice dialogue: An essential guide for research and practice*. Springer.
- Wager, N. (2013). The experience and insight of survivors who have engaged in a restorative justice meeting with their assailant. *Temida*, 16, 11–32. <https://doi.org/10.2298/tem1301011w>
- Walker, L. E. (2016). *The battered woman syndrome*. Springer.
- Williamson, I., & Gonzales, M. H. (2007). The subjective experience of forgiveness: Positive construals of the forgiveness experience. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 26, 407–446. <https://doi.org/10.1521/jscp.2007.26.4.407>
- Witvliet, C. V. O., Worthington, E. L., Root, L.M., Sato, A. F., Ludwig, T. E., & Exline, J. J. (2008). Retributive justice, restorative justice, and forgiveness: An experimental

psychophysiology analysis. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 10–25.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2007.01.009>

Worthington, E. L. (1998). The Pyramid Model of Forgiveness. In E. L. Worthington (Ed.), *Dimensions of Forgiveness: Psychological research and theoretical perspective* (pp. 107–137). Templeton Foundation Press.

Worthington, E. L., & Scherer, M. (2004). Forgiveness is an emotion-focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: Theory, review, and hypotheses. *Psychology & Health*, 19, 385–405.
<https://doi.org/10.1080/0887044042000196674>

Worthington, E. L., & Wade, N. G. (1999). The psychology of unforgiveness and forgiveness and implications for clinical practice. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 18, 385–418. <https://doi.org/10.1521/jscp.1999.18.4.385>

Zehr, H. (2002). *The little book of restorative justice*. Good Books.

